ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ

Շարունակութիւն (')

Հ Ո Ք Ի

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅ ՌԵՍԱՆՈՂՆԵՐԻՆ

Երաստապէտ սրտով նուէր

Ա.

Թէ՛ այս կերպ բացատրուի կարճատեսու-
թեան պատճառները թէ՛ միւս կերպ՝ մեր
ընթերցողաց շատերի համար բանը դորա-
նում չէ. այլ զիտնալու հարկաւոր և կա-
րեւորն այն է, որ քանի՛ աղօտ կը լինի լոյսը,
քանի՛ մանր են ստուերը, քանի՛ մենք կը
ստիտրենք մեր աչքը դրբին շատ մտայնակու
և այդ կերպ՝ կարգալու՝ յիշեալ պատճառ-
ները, որպիսի և լինին սորա, աւելի սաս-
տիկ և աւելի փնտասկար կը ներգործեն:
Աւ գարձեալ թէ՛ աչքին փնտսող հանգա-
մանքները՝ շատը յառաջ են գալի մեր այժ-
մեան նստարաններէ անցարմար շէնքից. երով
դրբակալը անշարժ է մնում և երկխ.քը
հարկադրուած են կարգալու համար՝ միշտ
մէջքը և զլուխը ծռել՝ աչքերը դրբին մո-
տայնակով: Վեւ կարգալու ժամանակ երե-
խէն կարող է կուրծքը մի փոքր ազատ բըս-
նել. բայց զրկու ժամանակ՝ այդ անկարելի
է, քանի՛ որ նստարանները կամ զրասեղան-
ները անշարժ կը մնան (1): (Շարունակելի)

Վաստիարակը խօսելով մարդոց այս և
այն յատկութեան վերայ, պէտք է զոյս
վերայ այն հայեացքն ունենայ, ինչ հայեացք
որ իւր գործին հմուտ բժիշկն ունի այս և
այն ցաւի մասին: Մի մեծ բան չէ ասել՝
զլխացաւը մի այնպիսի ցաւ է, որ ամենջում
է մարդու զլուխը, և մարդն սկսում է փոյ
կանելի, — այլ թէ ի՞նչ է պատճառը զլխա-
ցաւի, ինչից է յառաջ գալիս և ինչով կա-
րելի է զորա առաջ քն աննել կամ բժշկու-
թիւն տալ, — ահա այս է հարկաւոր մեզ
իմանալ:

Վաստիարակներից շատերը կարի ծաղ-
րալի կերպով են մեկնում մարդու այս և
այն ողեկան երևոյթը, և հետեւապէս իրանք
չհասկանալով, ուրիշներին էլ աղխութեան
մէջ են ձգում: Այժէ, հարցանես դրանց թէ
ի՞նչ է երկեղը, խիշն կը պատասխանեն,
առանց կարմիրու. «Արկիւզն է ամենջանք
հոգեկան և ակնկալութիւն ամենջողու-
թեան. կամ լաւ ևս է ասել, Արկիւզն է
ամենջողութեանը ակնուենին ամենջողու-
թեան, կամ, առաւել ճիշդն ասել, երկիւզն
է ամենջանք առ ՚ի ամենջոյ կամ վասն ամն-

ասում է, սրտոյն հարձակումներն փնտսող և
ստիտրուող պատճառն է այս վերջի բժշկութեան շար-
ժառանգ անկանն կարգալու: (Երբեմնի համար, եթէ
երկխ.քն հարկադրուած է փոքր ստուերը միշտ մտայն
չողիլու և կարգալու, ինչպէս այդ պատճառն է ս-
փորապէս ուսումնարաններում, նա իւր աչոց սառ-
նակերպը միշտ ընդդայնացեալ դրուծեան մէջ պիտի
պահէ, որպէս զի պայծառ տեսութեան յարմարութի
այս գործողութիւնը շատ կը ծռելով և կամ չափա-
զանց երկարատե կատարուելով, վերջապէս սառ-
նակերպը մի այնպիսի փիճակ կառանայ, որ հեռա-
ւոր շառաւիղները նորանից անցնելիս սանտիկ պի-
տի բեկեղեկալի և ցանցակերպի առաջեւ ընկնին:
Ուրեմն, հեռաւոր մարմինները տեսնելու անցարմար
կը լինի աչքը, որեւ կարճատես:

(1) Վերջին ժամանակները, Եւրոպայում սկզբնա-
կան ուսումնարաններում շարժուն և երկխայից
կազմութեան յարմար նստարաններ աւելի ևս աւելի
մուտ են գտնում: Պետերբուրգում ևս հիմայ սա-
կաւ առ սակաւ տարածվում է: Երանի՛ թէ զրու-
նուէին բարերար անձինք, որ մեր ծխական դպրոց-
ներից մի բանիսը գտնեն զարգարէին այդպիսի նըս-
տարաններով, մինչև որ ստիտրութիւն դառնար ևս
բոլոր ուսումնարանաց մէջ մուտ գտնէր:

(') Տես թիւ Ա, Բ և Ե:

Չողութեանս . . . Փոխանակ երկիւղի ինչ լինելը, ինչեց յառաջ գալը յայտնելու, մեկնում են նորա ազդեցութիւնը, և ազդեցութիւնը մեկնելով՝ կարծում են թէ բուն երկոյթը մեկնեցին, որ որքան անհասկանալի եղաւ, այնքան յաջողակ դուրս եկաւ ասել է: Աշւ այսպէս անում են հանձարաւոր գիտնականները, վասն զի հասարակ մահանացուք զուրկ են այդ տաղանտից: Ի՞նչ է խիղճը, եթէ հարցանես այդ ճոռոմարաններին, դարձեալ կը պատասխանեն— «Խիղճը, այդ սուր խթանը, ու բնութիւնը ամբողջիւ է մտրդուս սրտի մէջ, (անպատճառ սրտի մէջ) սիրտնեմ ասում, որ տունն է ամենայն առաքինութեանց, (իսկ մոլութիւնը ո՞ր պուճակում է), որոյ մէջ . . . հասկացնում է մարդուս արարմանց վատութիւնը . . . »: Աթէ այդպէս է, պատուելի, ապա ինչո՞ւ քո խիղճը չէ տանջվում քո այդ ստախօտութեանդ և ճոռոմարանութեանդ համար: Աշիւի հնգուր համար, որ հարթում էս, թէ այդպէս է ուղիղը: Աթէ որ խիղճը կարծիքից կախում ունի, և կարծիքը մտքի արդիւնքն է, մտքի զարգացման աստիճանից կախում ունի, ապա ուրեմն խիղճը ինքն ըստ ինքեան մի բան չէ ամեն մարդու սրտի մէջ միատեսակ ձևով զըրված: Դէ՞ որ կուսպաշտը ճշմարիտ Աստուծոյն չէ պաշտում և ոչ աստուածապաշտը՝ կուռքերին. ինչ որ սուրբ է մէկի համար, պիղծ է միւսի, և ընդ հակադարձն. և այս պատճառով ինչու համար տանջվում է մէկի խիղճը, հանդատանում է միւսինը, և ընդ հակադարձն: Աթէ այսպէս է, ապա ուրեմն այն զործողութիւնքն ևս, որոնք թէ մինի և թէ միւսի խիղճը կարող են միապէս տանջել, զորա պատճառն էլ այնէ, որ այդ զործողութեան մասին թէ մինի և թէ միւ-

սի կարծիքը միանման է: Ինչպէս կուսպաշտները կրօնական համոզմամբ, երբեմն աշխարհքն իրանց տուած էին համարում և մարդկային սեռը, առանց խղճահարութեան, սրախողտող էին անում, — սոյնպէս և Վաօմի-նիկեանք, (հաւատաքննիչները) դարձեալ կրօնական համոզմամբ, առանց խղճահարութեան՝ հրոյ ճարակ էին տալիս անհամար հոգիք: Վարծողութեան ազդեցութիւնը զործողի զազափարից կախում ունի և ոչ զործողութիւնից: Աթէ զործողութիւնը չար է թվում կրողի համար, զորանից չի կարելի եղբափակել, որ պիտի չար թուի և զործողի համար: Ո՞չ ապաքէն մայրը ցանկանում է, որ իւր զաւակը խելացի և բարոյական մարդ դառնայ, և կարծելով, թէ երկիւղ ապրով և պատժելով կարող է հասնել իւր նպատակին, նա չէ խղճահարվում իւր սխիւնի զաւակին պատիժներու ենթարկել և վարժապետին ևս պատուիրել, որ ամեն ուտի, ոսկոսն իրան տայ: Բայց եթէ զործողութիւնը չար է և հեռեանքը փաստակար, մի՞թէ ուղիղ կը լինի զորանից եղբակայնել, որ մայրը այդ զործողութիւնը կատարելով, պիտի խղճահարուի: Տգէտ ծնողք կամ վարժապետք այդպիսի զործողութեամբ ոչ միայն չեն խղճահարվում, այլ և եթէ չեն հասնում իրանց նպատակին, բոլորովին հանդիստ խղճմտանքով ասում են. «Մենք կատարեցինք մեր պարտքը ամենայն խղճե՞մք», բայց որ չկարողացանք հասնել մեր նպատակին, երեւի զորա ձակառօն գրուած էր չարանալ և փրճապէս կախաղանի արժանանալ . . . »:

Ինչպէս ֆիզիքական, նոյնպէս և ողիկան աշխարհի մէջ անմեան կամ կենտ բան չկայ: Ամեն բանից էլ շատ շատ կան: Աթէ մէկը մի յիմար բան է ասում, նա միայն չէ, որ

ասում է այդ բանը, այլ շատ շատերը կան, որ մի և նոյն գաղափարը ունին. նա միայն հանդիսանում է իբրև ներկայացուցիչ այդ գաղափարներին: Մոյնպէս եթէ մինը մի խելօք բան է ասում, դարձնալ ունի իւր համակոհները: Այս հանդամանքը շփոթում է շատ մարդոց, նրանց կարծել տալով, թէ ուրեմն շատ դժուար է ճշմարտութեան վերահասու լինելը. վասն զի ինչ որ մինի համար ճշմարիտ է, նոյնը միւսի համար սուտ է: Մենք զիսենք հաստատապէս, որ մարդկութիւնը զէպի յառաջ է գնում և ոչ զէպի յետ. որքան յառաջ է գնում, այնքան յետ է թողնում իրաւարը և ստութիւնը, և այն քան մօտենում է ճշմարտութեան և լուսաւորութեան: Մենք զիսենք հաստատապէս, որ հեթանոսները մտաւորապէս զարգանալով, մօտենում են ասուածաճանօթութեան, և չկայ մարդկութեան պատմութեան մէջ ոչ մի վաստ, որ «ամենայն սրտէ և մտայ» Աստուծոյն պաշտողը դարձած լինի զէպի կապաշտութիւն. սակայն և այսպէս՝ կարող չենք ասել, որ ճշմարտութեան վերահասու լինելը հիշտ է և ամենայն մարդոց զիրահաս: Այդ զբուսարութիւնը մի զլիաւոր պատճառ ունի, և այդ ժամանակն է: Մարդ մի ծառ է արնկում, և երկար ժամանակ սպասում է, որ քաղէ նորա պտուղը: Արդի է ծնում, և երկար ժամանակ սպասում է, որ ստանայ նորա օգուտը: Ճշմարտութիւնը մի սերմն է, որ ընկնում է մի հասարակութեան մէջ, երկար ժամանակի է կարօտ, որ նա ծլի, ծաղկի և վերջապէս պտուղ տայ. զի «Ամենայն ծառ չար, և ամենայն ծառ բարի՝ ի պտոյց իւրմէ ծանաչի»: Ինչպէս որ հիւանդին միակ ասելով թէ քո ցաւն այս է, նա դրանով չի բժշկուիլ, այլ հարկաւոր է

երկար ժամանակ զեղբայք գործ զնել, այնպէս յիմարին միակ ասելով թէ, դու յիմար ես, նա դրանով մէկէն ի մէկ չի իմաստանալ, այլ հարկաւոր է երկար ժամանակ զարդացնել նորա մտքը: Այս երկար ժամանակները պարունակում են իրանց մէջ բազմատեսակ պատահարներ, և միմիայն մարդկային երջանկութեան համար չեն զբաղուած: Իսկէք պէտք է, որ չմտնէ իրեն ժամանակի խաբուսիկ բերմունքներին և զէպի իւր միակ նպատակը, զէպի կատարելան և զէպի բարին զիտակցարար զիմելով, օգուտ քաղէ ժամանակի բարեյաջող զիպուածներէց: Այս խելք ունեցողները հարկաւ տհասները չեն, այլ արդէն ըստ չափու զարգացածները, որոց առաջնորդութիւնից կախում ունի մատաղ սերունդի զէպի ճշմարտութիւն զիմելը

Բ.

Մենք ցոյց տուինք մեր անցեալ յօդուածի մէջ, թէ ինչ է միտքը, և թէ ինչպէս նա իւր զարգացումն ստանում է արտաքին աշխարհից ի ձեռն արտաքին զգայարանաց, և հակապէս ծանօթանում է զգալի էակներին հետ: Այժմ ուզում ենք մի գոյն այդ չափով խօսել և հոգեոյ մասին. բայց ինչպէս պիտի ըմբռնել կացուցանենք այն, ինչ որ ենթակայ չէ մեր արտաքին զգայարանաց: Ահա թէ ինչպէս:

Եթէ վերցնենք մի որ և իցէ մարդ, ու չչգարձնենք նորա անցելու և ապագայի վերայ, այլ ներկայի միայն, մենք կը տեսնենք, որ այդ մարդու ոգևկան աշխարհի մէջ այնքան բան կայ Ֆիզիքական աշխարհից ներս սողուած, որքան բանի որ նա կարողացել է միտք հասցնել: Աւել կը տեսնենք մի և նոյն ժամանակ՝ որ այդ մարդու մէջ Ֆիզիքական

աշխարհի երևոյթիւնը սյնալէս նն դասաւորուած, ինչպէս որ նորա կարծիքը ստոյգ է համարել և ոչ այնպէս, ինչպէս որ այդ բաները կան արտաքուստ: Այս հանդամանքից մենք դալիս ենք յետագոյ եզրակացութեան, թէ՛ որովհետեւ մարդու մէջ այնքան բան կայ, ինչքան բանի որ նա կարողացել է միտք հասցնել, և այնպէս կան ոյդ բաները, ինչպէս որ նա կարողացել է հասկանալ, ապա ուրեմն ճարտը կայ այնքան և այնպէս, ինչքան և ինչպէս որ նա ճարտած է:

Մարդուն ընդունելով ճարտող կենդանի, նա ճարտ է, եթէ մտածում է, և զէ ճարտ ուրեմն, եթէ չէ մտածում, որ մի և նոյն է, սակ, թէ ևս մտածում եմ, ուրեմն կամ: ինչպէս սակ է երեկել Գեկարար: Աւստի տրամարանութեան ընդդէմ է սակը, թէ Աստուած կայ, ուրեմն ևս կամ: այլ ուղիւն այն է, որ ասենք, թէ ևս կամ, ուրեմն Աստուած կայ: Աւ որովհետեւ մենք կանք, երբ մտածում ենք, հետեւապէս Աստուած չպիտի լինել, եթէ չմտածէինք, ըստ որում մրտածելով ենք մտանում աստուածածանութեան: «Արեւելեօքս դու շակիմք դաներև ոյթն, և մտօք ըմբռնելք զերևելիս:» (*)

Աւ յիրաւի, շատ հասարակ ճշմարտութիւն

է խոստովանել, որ մենք մի Աստղծող ունինք, բայց եթէ մենք մեր ասածին լաւ ուշ դարձնենք, կը տեսնենք, որ եթէ մենք չմտածէինք, չէինք կարող մտանալ այդ ճշմարտութեանը, որ սակ է թէ՛ ևս մտածում եմ, ուրեմն Աստուած ունիմ: Մոյնպիս սխալ է սակը թէ՛ ևս հոգի ունիմ, ապա ուրեմն մտածում եմ: այլ ուղիւն այն է, որ ասենք՝ ևս մտածում եմ, ապա ուրեմն հոգի ունիմ: Այթէ, մենք հոգի չունենայինք, ոչ կենդանութիւն կունենայինք և ոչ մտածելու կարողութիւն. բայց որքան որ այդ այդպէս է, այդու ամենայնիւ այդպէս սակը հետեանք է մտածողութեան: Աւստի դժուար չէ ուրեմն, այս այսպէս լինելէն յետոյ, համոզուիլ որ յիրաւի, մենք կանք, երբ մտածում ենք.

.

. «Ասացանդգամն ի պատի իւրում, թէ ոչ զոյ Աստուած:»

Մտածողութիւնը իբրև զգալի փաստ՝ է, և կարող չէ սակ մէկը, որ մտածողութիւն չունի, ըստ որում զոյն այդ բացասութիւնը անգամ հիշքում կ'նորա կարծիքը. փասն զի ո՞վ է ասողը, թէ չէ, եթէ ոչ նոյն խի մտածողութիւնը (*): Աւստի Աստուծոյ և Հոգւոյ զոյութիւնը այնպէս ճշմարիտ է, ինչպէս ճշմարիտ է և այն, որ մենք մտածում ենք: Ինչպէս կարելի չէ հերքել մեր մտածողութիւնը, այնպէս կար

զգայական աւարկաների լինելութիւնը հաստատել (Կանտ Կամանուէլ)

Չորս միանգամայն անտեղեակ սեանանք արտարին վիպասանութեանց, ոչ բաշ տեղեակ պատանակ զնոսա աստուածային պատմութեանց: (Չումկ.)

(*) Բայց ևս Արիստոտէլ յիւրում յորդորակմում, յորում յորոքի զհամարակ յիմաստասիրութիւն, ասէ այսպէս. Թեպէտ և ոչ է իմաստասիրիկի, իմաստասիրիկի է. և ևնէ իմաստասիրիկի, իմաստասիրիկի է. բայց ամենայն իբօք իմաստասիրիկի է: (Գ. Անյօթ)

(*) Իսկ յաղագս աստուածարանականին ասեմք, թէպէտ աստուածայինն անգիտելի է ըստ ինքեան, այլ սակայն տեսանելի զտեղծութեան և զարարածս նորա, և զբարեկարգապէս շարժումն աշխարհի, ի մտածութիւն և ի կարծիս դամբ ստեղծչին: Իսկ աներևոյթն յերևելեացս փութագոյն ունի զճանաչիլն: . . . Գանգի ընդունել ընդհանոր պարահանսմորիւն, ընդունել ընդհանոր իմաստասիրութեանս՝ Մէր: (Գաւթ Սեղաղթ)

Այննչ բան կարելի չէ իմանալ այնպէս, ինչպէս նա կոյ իսկապէս, այլ այնպէս, ինչպէս կարծութեմէ: Գիտութիւնը բուն զաղափարից սկսել կարելի չէ, փասն զի մարդու խելքը կարող չէ (ուղղակի) գեր

րիչի չէ հերքել և Հոգւոյ գոյութիւնը. վասն
 զի դա մտածողութիւն է: Ի՞նչ որքան ճշ-
 մարիտ է այս, կարելի է եղբակայնել և այն
 հանգամանքից, որ բոլոր ցեղերի և անհատ-
 ների մտաւոր զարգացումը մի աստիճանի
 չլինելով, այդ պատճառով նորա թէ Հո-
 գւոյ և թէ Աստուծոյ մասին տարբեր հաս-
 կացողութիւն ունին: Ասն, որ պաշտում
 են անշունչ առարկաները. կան, որ կենդա-
 նիք, և կան, որ ճշմարիտ Աստուծոյն. սոյն-
 պէս և Հոգւոյ մասին ունին այլ և այլ
 հասկացողութիւն: Աւ այս հանգամանքի
 մէջ մի մեծ բանի վերայ պէտք է ուշ զար-
 ձրած, և այդ այն է, որ բոլոր ազգք և ազնիք,
 թէև ոմանք պարզ և ոմանք մութ, այսու
 ամենայնիւ սոկնեքիանք առանց բացառու-
 թեան խոստովանում են իրանց արարած լի-
 նելը և Հոգւոյ անմահութիւնը, որով
 յայտնապէս ապացուցանվում է այն մարդոց
 մոլորութիւնը, որոնք հետեանքը պատճա-
 ուի տեղ ընդունելով վերանորոգութիւն են
 քարոզում և կամ մի նոր աղանդի հիմք
 դնելու աշխատում:

Մենք մեր այժմեան հասկացողութեամբ
 և համաձայն Վրբիստոսագիր Ակեղեցւոյ
 դաւանութեանց՝ խոստովանում ենք, որ
 ԱՍՏՈՒԱԾ ՍԷՐ է: Աւ այս ճշմարտութիւնը
 յաւիտանա մնալու է անփոփոխ: Աւս-
 արի Աստուծոյ անունը տալով՝ մեր միտքը
 չախտի թոյններ խեղոյն ասազերից վերև,
 կարծելով, որ Նա այնտեղ է միայն. վասն
 զի Աստուած ամենուրեք է, ուրեմն և մեր
 մէջն է, եթէ մենք կլինինք առաքինի և զի-
 սուն : Հոգ-
 ւոյ ինչութիւնն է այն զգացմունքը, որ ան-
 ուանում ենք ՍԷՐ: Աւսարի մեզ պէտք է ուշ
 զարձնել այս Յերոյ վերայ, որ բնականի փո-

խուելով, գերբնական է աւանում մեզ, էրք
 Տէն+ ճանաչում են+ դարան: Ի՞նչ է ուրեմն
 ՍԷՐը.

Գ.

Ասն մարդիք, որ սէրը բաժանում են մի
 քանի տեսակի, տակելով, սէր արննական, սէր
 հոյրննական կամ ազգային, սէր ամուսնա-
 կան, սէր պղատնական, սէր ընդհանրա-
 կան (կոսմոպոլիտիզմ), սէր քրիստոնէական
 կամ կրօնական և այլն: Մենք շատ հեռու
 ենք այդ բաժան բաժան անկուց, որ ընդ-
 դէմ է ոչ միայն առողջ գասողութեան,
 այլ և Վրբիստոնէական հոգւոյ. ուստի և ըստ
 մեզ մի սէր կայ միայն, և այդ է ներքին կամ
 անձնական:

Մարդս սիրում է ին+դին+ը, և այն ամեն
 բաները որ իրանն է համարում. որքան որ
 քիչ բան ունի մարդ, այնքան նուազ է և
 նորա սէրը, որքան շատ բան ունի, այնքան
 շատ է և նորա սէրը և լայնածաւալ: Բայց
 մարդս ոչինչ չունի, եթէ չէ մտածում:
 Մտածողութիւնն է, որ ծանօթացնում է
 մարդուն իւր անձին և նորա պատկանեալ
 բաների հետ: Մտածմամբ է հասկանում
 նա իւր իրաւունքները և պարտականու-
 թիւնները. ով իրաւունք չունի, նա չունի
 և պարտականութիւն, և ընդ հակադարձն:
 Վրբիստոնէական սէրը՝ է իւր նմանին սիրել
 իբրև ի-ք անյն: Աւ այս այնքան բնական է,
 որ աշխարհիս ստեղծմանից մինչև մեր օրերը
 ոչինչ փոփոխութեան չէ ենթարկուել և չէ
 ենթարկուելու յաւիտանա: Արկինք և կր-
 կիր կանցնեն, բայց սա ամեհին: Բնակա-
 նապէս մարդս սիրում է իւր նմանին այնքան
 չախով, որչախով որ սիրում է իւր անձը:
 Անձնատիրութիւնը կամ ինքնապատու-
 թիւնը կախում ունի մարդուս մտաւոր

զարգացման աստիճանից. որքան ստոր է այդ զարգացումը, այնքան մօտ է նա անասնականին, և որքան բարձր, այնքան մօտ է մարդկայինին: Այսին զի մարդուս կեանքը երկու տեսակ է. Գործարանական՝ որ անասնական և բուսական տակ է, և «գեղան» որ բուն մարդկային է (*): Մարդը մարդ է, եթէ ունի այդ ողին, նա ունի այդ ողին, եթէ մասնում է, վասն զի մասնումն է մօտենում հոգեմանօթութեան, երբ և սկսում է սիրել նորան, կատարելով նորա պահանջմունքները, որ է նուրբել իւր անշն բարոյն. զի ոչ պարզէն մի է հոգի, որ կայ յամենեան: Բայց ինչպէս որ մարդս կարող չէ սիրել Աստուծուն, առանց սիրելու իւր նմանին, սոյնպէս կարելի չէ սիրել մարդկութիւնը, առանց սիրելու իւր ազգը. և ոչ իւր ազգը, առանց սիրելու իւր ընտանիքը, և ոչ իւր ընտանիքը առանց սիրելու իւր անձը. վասն զի սիրոյ աղբիւրը անհատի մէջն է կայանում, և այդ նորա սերտականու-

թիւնն է, նորա անձին, նորա բնութեանը համար է, և այդ տեղից սկսում է ծառայել նա այդ սէրը նոցա վերայ, որոց հետ նա սերտ կապակցութիւն ունի: Եւ կապակցութիւն կայ կիրակոսի և հոսանդոսի հետ, որոնք իրարու զոյութեան մասին տեղեկութիւն անգամ չունին: Սորանից երևում է, թէ որքան մոլորուած են մեր այն երեսասարդները, որոնք չեն սիրում իրանց ազգը, թէ մենք սիրում ենք ընդհանուր մարդկութիւնը: Արաւ է, աշխարհիս մեջ երկէն երեւելի անձինք, որոց սէրը և օգուտը սիրուուել է աշխարհիս մի երկու մասին մեջ, բայց զորձը սկսուել է մի և նոյն աղբիւրից, որոյ վերայ մենք մասնացոյց եղանք: Թող զոյանից իւրաքանչիւրը մի մի հանձար դասնան և մարդկութեան մեծամեծ օգուտներ տան, որով սպացուցած կը լինին իւրեանց սէրը. մենք էլ, իբրև մարդկութեան մի անդամը, օգուտ կը քաղէինք դոցա տուած օգուտից: Թող կիրակոսը հեռազրութեան դիւտը անէ, մարկոսը շոգեշարժների, մարտիրոսը՝ սպաղրութեան, բայց որ այդպիսի մի բան այդ պարօններից դուրս չի գալիս, էլ ինչով են ապացուցանում, թէ սիրում են ընդհանուր մարդկութիւնը: Զանձարաւոր մարդը հանձարաւոր ժողովուրդից է ծնում. քանի որ մեր ժողովուրդը հանձարաւոր չէ, մեր ոչ մի անդամը հանձար չի դասնալ: Եթէ այսօրուան օրս երկու ջուխս մի կէնտ խելացի ուսումնական ունինք, դոքա էլ մեր կեանքի ծնունդները չենուտաի և անչափ հեռու են տակաւին հանձար լինելուց: Աշխատենք ուրեմն մեր ազգին ընդունակ առնել հանձար ծնելու: Սիրենք մեր Ազգը, որով սիրած կը լինինք և մարդկութիւնը. պատուենք մարդկութիւնը և ուսանինք նորանից սիրել մեր Ազգը:

(*) Եւ պարտ է գիտել, եթէ հոգի երկուս ունի զօրութիւնս — զիտնականս և կենդանականս: Եւ գիտնականը են այսորիկ. միտք, տրամախոհութիւն, կարծիք, զգայութիւն, երեւակայութիւն. իսկ կենդանականն այսորիկ են. կամք, ընտրողութիւն, յօժարութիւն, ցանկութիւն, բարկութիւն: Եւ յերկարանջիւրսս յայտարիկ ոմանք բանականք են և ոմանք անբանք. բանդի և ի գիտնական զօրութիւնս հոգոյ ոմանք բանականք են և ոմանք անբանք: Եւ բանականք են միտք, տրամախոհութիւնք, կարծիք. իսկ անբանք. զգայութիւնք, երեւակայութիւնք: Եւ ի կենդանականն դարձեալ զօրութիւնս ոմանք բանականք են և ոմանք անբանք. և բանականք լսին կամք, ընտրողութիւն, յօժարութիւն. իսկ անբանք, սրպէս բարկութիւն, ցանկութիւն: (Գաւիթ անյաղթ)

Եթէ մենք լաւ ճանաչէինք Լօթին, Քիշաին, Օղիւստ Կօնտին և այլ մի բանի սոցանձամներին, արեզակեանկերպ կերեւար Գաւիթը մեր աչքում. բայց բանի որ այդ չլայ, սա պիտի մեզ համար մնաց իբրև մի փառուած ճրագ կուրաց առջև:

Դ

Արևիկան սկզբունքը սիրում է իւր մօրը
և այն բոլոր մարդոց, որոնք իւր վիրաց խը-
նամք են տանում: Աթէ պատահում է, որ
ճնողի փոխանակ ուրիշ կին է ծխծ տալիս
երկխային, երկիան նրան է ճանաչում
ինքեան բարերար և նրան է սիրում, և ոչ
թէ իւր մօրը որ կամ չկայ, կամ կեն-
դանական զուարճութեանց ենթարկուելով,
ուրիշի ձեռք է ձգել իւր զաւակի խնամա-
տարութիւնը: Միւս կողմանէ՝ մենք տես-
նում ենք, որ ճնող մայրը առջորվում է իւր
զաւակի սիրով, մինչդեռ ճճմայրը իբրև
փորձկան, իւր շահն ունի աչքի առջև և
իւր շահու համար է կերակրում երկխային:
Աթէ այս այսպէս է, ապա ուրեմն կարելի է
հաստատապէս ասել, որ երկիան ոչ թէ
սիրում է իւր ճնողին նորա համար, որ նա
իւր ճնողն է, այլ էնգուր համար, որ կե-
րակրվում է նորանից: Իսկ ճնողը սիրում է
իւր զաւակին այնքան, ինչքան որ թիկա-
զրում է նորան իւր ներքին պահանջմուն-
քը, որ ինչպէս ասացինք, երկու տեսակ է.
կենդանական, որով իւր զլեատարհութեան
օգուան է նշմարում: և հոգեկան, որով իւր
անմահայնին է աշխատում: Աթէ հասա-
րակութեան մէջ ամբլութիւնը նախաախնք
է համարվում, այն ամուլ կինը, որ ազատ
է հասարակութեան այդ նախապաշարմուն-
քից, ամենայն տեսակ հնար պատրաստ է
գործ գնելու, եթէ միայն առանց այլ կերպ
նախատանաց ենթարկուելու, կարող կը լի-
նէր ազատուիլ այդ նախատանքից, այդ հա-
տարակութեան աչքին մի զաւակ կը սնե-
լով: Որո՞ս հակառակ, ինչ հասարակու-
թեան մէջ, անպատի ճնունքը սպորինի և
անսուք է համարվում, այդ կերպ յղա-

ցածները զաւակապանութեան ամենայն
հնարները գործ են գնում, միայն թէ հա-
տարակութեան աչքում չերևէր այդպիսի մի
ճնունք և ճնողը նախատանաց թուքի և
մի շնթարկուէր: Կնչտեղ արու և էդ զա-
ւակուեք միահաւասար համարմունք չու-
նին, այլ արու զաւակը գերապատվում է
էդից, հեռապէս սիրվում է արուն և անպա-
տվում է զը մի և նոյն ճնողից: Արկու արու
զաւակներից նա առաւել սիրելի է այդպիսի
ճնողներին, որ առաւել նիւթական օգուան
է տալի. և մեզ քիչ չէ պատահել լսել
այդպիսիներից, թէ երանի միւս չորս որ-
դիքս կոտորուէին, բայց ոչ սա, որից կա-
խում ունէր մեր կեանքը: Բայց կա առած,
որ ասում է, Ե՞ն ճնող կարես, որ չմիկայ,
մօր ջիգատը ամենքի համար մէկ է: Ա կը-
ջապէս եթէ ասենք որ սովի ժամանակ, սո-
փորական բան է, որ շատ մայրեր ուտում են
իրանց զաւակների միսը, սորանով կնքած
կը լինինք մեր կարծիքի ճշմարտութիւնը:
Ասել է թէ ճնողի անդթութիւնը այնքան
շատ է, որքան շատ է նորա կենդանական պա-
հանջմունքը, իսկ նորա զթաւատութիւնը
այնքան շատ է, որքան շատ է նորա հոգեկան
պահանջմունքը: Աս աշխատեցնում է իւր
որդուն այն շախով, որ շախով որ կարող
էր բաւականութիւն ստանալ իւր կենդա-
նական պահանջմանց համար. նա վաճա-
ւում է, եթէ այդով կարող էր բուսակա-
նանալ, և մերջապէս ուտում է, եթէ այլ
միջոց չունի սպրելու: Մեր դիւղայիք թէ-
պէս շն ուտում իրանց երկխայոց միսը, ըստ
որում հարկ չկայ, բայց միւս բոլոր ան-
զթութիւնքը ունին: Ղոցս համար կինը
զբանագրուի է, իսկ որդիքը նորա սովոր-
քը, ազամարդը կուլ է տալիս կրկուսին է:
Սարսախելի խաւար և շօշախելի տղիտու-

Թիւն: Ահ, իմ սիրտս կարատվում է յի-
շևրով այս բողոքիս հազար ու մէկ եղևնա-
գործութիւնք... բայց... ինչ և իցի...
քանի՜ քանի մայրեր կան, որոց հոգեկան
պահանջմունքը յաղթում է մարմնականին,
և մայրը պատրաստ է ամենայն անասկ թուք
ու մուր տանելու, սովու և մահու մատ-
նուելու իւր անձը, քան թէ իւր զւաւկներ-
ի հետ այդպէս անգթութեամբ վարուել:
Բայց ո՞ր են կանայք. «Ո՛ւր, և զիչէ, ո՞ւր
փախկասուն մեր Տիկնայք...»:

Վզգասեր կարող է լինել նա, որ գիտէ
նախ թէ ինչ ասել է Վզդ, և երբ այդ սի-
բոյ մէջ մի օգուտ է նշմարում դէպի իւր
անձը, որ յառաջ է գալիս ինքեան ազգի մի
անդամը լինելն զգալուց: Ինչպէս նաև հայ-
րենասէր կարող է լինել նա, որ զգում է,
թէ ունի հայրենիք, և թէ դորանից մի քա-
նի կանգուն հող էլ ինքն ունի իրաւունք
ունենալու: Բայց եթէ մի հայրենիք, մի ազգ
թշուառ չէ, նա չունի և տեղեր կարեկցու-
թեան, որ սիրոյ հետեանք է: Աւ այն ազգը
կարող է թշուառութեան մէջ ընկնիլ, ինչ
ազգ, որ տգէտ է, իսկ տգէտը կարող չէ
զգալ իւր թշուառութիւնը և բազդաւո-
րութեան հնար որոնել: Վանի որ տգէտ է,
նա պիտի ստրուկ և թշուառ մնայ. քանի
որ չէ երկմտում իւր յամառութեանց ստու-
գութեան մէջ, նա պիտի տգէտ մնայ: Արկ-
մատութիւնը մտածողութեան կարապետն է,
մինչև չէ երկմտում, թէ մի՞ գուցէ այս սյ-
պէս չէ, ինչպէս կարծում եմ, նա և չէ մտա-
ծում, չէ ցանկանում փնտրել բարին և
ճշմարտութիւնը, և հետեապէս չի ձանա-
շում իւր անձին թշուառութիւնը: Բայց
մարդը ՚ի բնէ մտածող կենդանի լինելով,
երկար ժամանակ մի մտար կործիքի մէջ չէ
յամառվում և չէ կաշկանդվում: Վմենայն

մտորութիւն գտնում է վերջապէս իւր հա-
կաւակորդը, ամենայն մոլութիւն իւր խա-
փանտութիւնը. թէպէտ լինում է և ընդհա-
կաբարձն, բայց միշտ բարին և ճշմարտու-
թիւնը յաղթող են հանդիսանում և ճշ-
մարտութիւնը հետեւում է բարոյն: Արբ
զարթում է բարոյ և ճշմարտութեան հո-
գին մի ժողովուրդի մէջ, այն ազդեցութիւնը
ինչ որ դա դործում է ընդհանուրի վերայ,
գորտ արդիւնքը իսկոյն երևում է, այս և այն
անհատի մէջ, որոնք անբողջ հասարակու-
թեան խոցիլը իրանց միակ հոգւոյ վերայ
կրելով, հրապարակ են դուրս գալիս հաշե-
ու համար տալու: Արքան շատ ցաւեր ունի
հասարակութիւնը, այնքան շատ են ցա-
ւում և նրանք, որքան շատ են ցաւում,
այնքան շատ են աշխատում հնարների մա-
սին, որքան շատ են աշխատում, այնքան
շատ աշխատակիցներ ու հետեւողներ են դրո-
նում, որքան շատ աշխատակիցներ են ունե-
նում, այնքան շուտ են մտանում իրանց
նպատակին: Աւ այդ աշխատութիւնն է
ահա, որ թէ՛ ազգասիրութիւն և թէ՛ հայ-
րենասիրութիւն է համարվում:

Վզգասիրութիւնը խաբէրայական է և
կուրօրէն, երբ մի ազգ իսկապէս թշուառ
լինելով, նորա այս և այն անհատը կամ կու-
րութիւնից ստիպուած և կամ պղտոր ջը-
րում ձուկ որսալու նպատակով, սկսում է
քնայնել նորան թովչական ճարտարամու-
թեամբ, գովաբանելով նորա այն բաները,
որոնք նորա թշուառութեան բուն ազբիւր-
ներն են: Նորա եղևնագործութիւնները
քաջազործութիւնք է համարում, տգի-
տութիւնը՝ բարոյականութիւն... ըիթմա-
չիքը՝ մի մի հանձար, շամբուտը՝ բուրաս-
տան, կոնպերը՝ երկնահայեացք, ձահիճ-
ները՝ անմահական...:

Ճշմարիտ և զիտակցարար է այն անձին
սերը, որ զգալով ընդհանուրի թշուառ վի-
ճակը, փնտրում է նորա թշուառութեան
պրիւքքը, ցոյց է տալիս նրան իւր վերքերը,
բաց է անում նորա մտաւոր աչքը և շօշա-
փելի կացուցանում բարին և կատարեալն,
ճշմարիտն և անմահն:

Առաջինը քնացնում է, թմրացնում է և
հեռեւապէս կամենում է մեռցնել, իսկ երկ-
րորդը զարթեցնում է, նորա դանդաղ շար-
ժողութեանը մի հզօր զարկ է հասցնում և
արագութիւն տալիս այդ շարժողութեանը
զէպի յառաջ: Առաջնոյ ձգտողութիւնը
իւր դժոխային սրկորը յագեցնելն է, իսկ
երկրորդինը իւր հոգւոյ պահանջմանց բա-
ւականութիւն տալն է և նրան անմահաց-
նելը: «Մահ ո՛ր իմացեալ մահ է, մահ իմա-
ցեալ անմահութիւն է» . . .

Աթէ, մենք չարտինք մի անգամ մեր մտաց
ստաջը բերել մեր ազգի անցեալը, զգանք
այն տաժանելի աշխատութիւնը, ինչ որ մեր
արժանայիշատակ հարք գործ են դրել ժո-
ղովուրդը բարոյական աւնելու, անշուշտ
պիտի գանք այն եզրակացութեան, որ եթէ
նոքա մի դոյն, կամ դորա կիսու չափ աշ-
խատին և ժողովրդի մտաւոր զարգացման
համար, անշուշտ պիտի հասնէին իւրեանց
բուն նպատակին, որին մօտենալ անգամ
չկարողացան: Ա շան զի ժողովրդի կառա-
վարողը խելքն է. հողին այնտեղ է, ինչ տեղ
խելք կայ. առանց խելքի՝ հոգւոյ ծանօթու-
թիւն չկայ, հեռեւապէս և ոչ ճշմարիտ բա-
րոյականութեան մօտենալ: Աթէ մեր նա-
խահարք չկարողացան այն անել, ինչ որ
պահանջում է մեր ժամանակը, այլ կատա-
րեցին իրանց ժամանակի պահանջմունքը,
դորանից չպիտի եզրակացնել, թէ ուրեմն
եթէ նոքա ողջ լինէին մեր օրերումը, պիտի

այն անէին, ինչ որ անում են մեր ժա-
մանակի կարճատես մարդիքը, . . . : Այս-
պիսի մոլորութեան դէմ մենք աւելորդ ենք
համարում բան խօսել. նախ էնդուր համար,
որ մեր այժմեան համոզմունքը ընդդէմ չէ
ոչ Աղիշէին, ոչ Խորենացուն և ոչ Գա-
ւիթ անյաղթին, որոնք յաւիտեանս մնալու
են անմահ. երկրորդ՝ հաւաստի ենք, որ մեր
մատաղ սերունդը այլ ուղղութիւն է ստա-
ցած և բոլորովին կրխուսափէ հնամոլների
մոլար շաղկեց, որով և կապացուցանէ իւր
հարստագատութիւնը և հաւատարմութիւնը
առ իւր Ազգն և Ակեղեցին: Այսպիսի մո-
լորամիտ մարդոց թիւը հետզհետէ պակա-
սում է մեր ազգի մեջն, որ յայտնի նշան է
ազգային յառաջադիմութեան: Մենք փո-
խանակ համակրութիւն ցոյց տալու, այժմ
ծիծաղում ենք այն մարդոց վերայ, որոնք
իրր-ազգասիրական հոգւով վառուած . . . :
Միթէ մեր հաստարագուէին Արամ և քաջն
Տիգրան, որք աստուածապաշտ չէին, այդ
տեղիք է տալիս մեզ նրանց չմիտել: Աամ
եթէ խմանայինք որ մեր լեզուն ադամախօս
չէ, այլ հայկախօս, մենք չպիտի սիրենք այն
լեզուն, որ մեր հոգւոյ և մտքի յայտարարն
է: Աւ ո՞ր Աղիշէն ո՞ր Խորենացին միտք
զբաղեցուցին այդպիսի ցնորարանութեանց
վերայ: Մեր նախորդք չսօմ ազատեցին,
այո, բայց մե՞նք, մենք եմ ասում, մե՞նք
ինչ արինք: Աամ եթէ մեր նախահարք ժա-
մանակների և տեղական գառն հանդամանք-
ներէն հազիւ հազ կարողացան մեզ այս
լուսաւոր դարուս արժանացնել, էլ ի՞նչ
աւելի բան ենք պահանջում մենք նրանցից:
Այն պակասութիւնները, որ մենք այժմ
զիտենք, թէ նոքա ունէին, աշխատենք մենք
այժմ չունենալ և այն արժանաւորութիւն-
քը, որ այժմ զիտենք, թէ նոքա ունէին,

աշխատենք մենք ունենալ: Անցնալի այն ար-
ժանաւորութիւնը, որ կարող չէ ունենալ
ապագան, նա սուտ է և շինծու: Մարդկա-
յին այն արժանաւոր յատկութիւնը, որ մի
դարում կայ, և միւս դարում չկայ, նա
սուտ է, և ոչ եղելութիւն. բայց կարող էր
բարի լինել այդ շինծու բանը իւր ժամա-
նակին և ոչ բարի՝ միւս ժամանակում: Այն
շատ սուտ բաներ, որ բարի են, բայց ոչ ամեն
ժամանակի համար նոքա բարի են: Այլ
վարմունք է պահանջում երկխան, և այլ՝
երկասասարդը: Ազգն ևս ունի իւր զանազան
հասակը ըստ մտաւորականին՝ և նորա հետ
ամեն ժամանակ միակերպ վարուիլ անհնա-
րին է (*):

Ե.

Ամենայն հասարակութիւն ունի իւր հա-
մար կարգու կանոն, կառավարութեան կերպ,
կրօն, սովորութիւնք, և այլն, որոնք ըստ
ամենայնի համապատասխանում են նորա
մտաւոր զարգացմանը. վասն զի դոքա բոլորը
հեռեանք են և ոչ պատճառք: Արեւիսան իւր
մօր արզանդից աշխարհք գալով, ենթարկ-
վում է այդ հանգամանքներին: Ա՞յլ է լսել,
որ մի ընտանեաց և հասարակութեան մէջ,
ուր խօսվում է հայերէն, յանկարծ մի երե-
կայ չնօսի այդպէս, այլ մի օտար լեզուով:

Վաւրեւումը, ինչպէզ մարդիկ թէ՛ կրկա-
գործութեամբ և թէ՛ անասնաբուծութեամբ
են պարապում, նոցա երկխոյք իրանց ազատ
ժամանակները դործ են դնում մի բանի ոչ
թէ ստիպուած ծնողական հրամանից, այլ
միայն կատարելով այն պահանջմունքը, որ
բնական է նոցա: Առքա մի բան պիտի շի-
նեն, այդ պահանջմունք է, բայց ի՞նչ շինեն.
Իրանցից ոչինչ կարող չեն հնարել, այլ
պիտի նմանակցին մարդոց և անասնոց, պի-
տի անեն այն, ինչ որ տեսնում են նրանց
մէջ: Աստի և շինում են փոքրիկ գութան-
ներ, սոյլեր, և այլ պայպիւր բաներ. վարում
են, ցանում են. իրանցից քեահա են ընտ-
րում, մէկին գզիր են շինում, մի քանիսը
քէթխուդայ են ձեւանում. սկսում են կրս-
ուել. մինն ասում է՝ ես հող չունիմ. միւսն
ասում է՝ իմ այգիս քիչ է. մինն ասում է՝
պէտք է հողերը համբաշարեք անել. միւսը,
թէ ոչ պիտի տանգլուի հաւասար բա-
ժանել: Աւ սցա եօթը ութը տարեկան երե-
կայքն են անում, որոնք առաջնակարգ լի-
նելով՝ իրանց հետ ունին և աւելի փոքրա-
հասակներ: Յետոյ սկսում են խաղալ. մէկը
եզան պէս բառանչում է, միւսը՝ ձիու պէս
խրինջում. մի քանիսը հովիւ են դառնում,
միւսերին ոչխար շինում և մկրկայնելով
ման ածում: Մի քանիսը զուռնաչն են
դառնում, հարս ու փեսայ են ընտրում
իրանցից, մէկին տէրաէր են շինում, պտակ
ու կնուէք են անում: Ա՛յլ երջապէս երկխոյք
ամեն բան կատարում են, ինչ որ տեսնում
են մեծերի մէջ, որ ասել է՝ ըստ ամենայնի
մարդիկ են, միայն փոքր հասակով և փոքր
խելքով. այդ պակասութիւններն էլ ժա-
մանակը լրացնում է և ձգում հասարակու-
թեան մէջ, կրբ բոլորովին դառնում են այն,
ինչ լինելու որ ձգտողութիւն ունէին — եթէ

(*) Մի գերմանացի փիլիսոփայ (Հէդէլ) ասում է.
«Ինչ որ խելացի է, այն եւ ճշմարիտ է. ինչ որ ճշ-
մարիտ է, այն եւ խելացի է: Մեր Անյաղթն ասում
է. «Ամենայն որ ճշմարիտ է, նա եւ բարի է, բայց
ոչ ամենայն բարի ճշմարիտ է, բանդի զտանեմբ եր-
բմն եւ զսուտն բարի»: Իսկ ըստ մեզ. կան բաներ,
որք թէպէտ ճշմարիտ են, բայց չար են. կան, որք
եւ ճշմարիտ են եւ բարի. կան, որք թէպէտ սուտ են,
բայց բարի են. կան, որք եւ սուտ են եւ չար: Խելք
պէտք է, որ իմանայ, թէ որն է այսպէս եւ որն ու-
րիշպէս:

յիմար էին, այժմ ազիտանում են. եթէ պարզամիտ՝ այժմ մոլորանում են: Բայց սոցյալ թէ առարկնութիւնը և թէ մոլութիւնը բնականապէս և մահատացական* լինելով, այնքան արժանի չեն ուշադրութեան. ուստի թողնենք սոցյալ առ ժամանակ մի վայելելու իրանց անմեղութիւնը, իսկ մենք դառնանք դէպի քաղաքը:

Մյ Ե տեսարաններ է ներկայացնում քաղաքի երկխոյոց աշխարհը: Անդհանրապէս խօսելով՝ քաղաքի երկխոյոց վիճակը սաստիկ թշուառ է: Այստեղ երկխոյքը՝ հինգ կամ վեց տարեկան եղած չեղած, պէտք է կամ արհեստի արուին աշակերտութեան, կամ վաճառականութեան և կամ ուսման: Արհեստի են տալն այն երեխան, որին ուսում տալու կարողութիւն կամ հասկացողութիւն չունին: Ա՛յ վաճառականութեան տալիս են այն երեխան որ ուսումը տանելով

(*) Իս' մահատացական առարկնութիւնը սաստան վասն բնականացն. իսկ բնականը ասին, որք միանգամ ըստ խառնուածոյ մարմնոյ զոն, որք ոչ հետեին միմեանց: Քանզի որ ի խառնուածոյ մարմնոյ է ողջախոն, ոչ ամենայն իրօք եւ արի եւ խոնեմ եւ արդար զոյ. որք եւ ծառայականը կոչին եւ անբանը: Էւ ծառայականը կոչին, որպէս ի հարկէ հետեւալը խառնուածոյ մարմնոյն. քանզի որ ի ցուրտ խառնուածայն է, նա ի հարկէ ողջախոն զոյ: Իսկ անբանը կոչին վասն ոչ գիտելոյ զպատճառն, թէ զի պարտ է ողջախոն լինել. եւ զարձեւ անբանը կոչին, վասն զի եւ յանբան կենդանիան բնաւորեցաւ այսպիսի առարկնութիւն տեսանիլ: Արպէս յորժամ անեմք զտատրակ ի բնութենէ ողջախոն, եւ զուզտ խոնեմ, եւ զառիժ արի, եւ զարագիլ արդար, վասն զի զձերպեցալ հայրն կերակրէ: Էւ զարձեւ մահատացական առարկնութիւնը սաստան վասն բարոյականաց առարկնութեանց, որք յուսմողութենէ եւ ի պատուիրելոյ: Արպէս յորժամ որ ի պատուիրելոյ զոյ ողջախոն, ոչ գիտելով զպատճառն, որք ոչ հետեւին միմեանց. վասն զի մարթ զոյ ողջախոն լինել յաւանգութենէ եւ ոչ իմաստուն: (Գտ իմ Անյուղթ):

չի կամենում շարունակել ուսումնասիրութիւնը այլ ևս, և կամ նոյն իսկ ծնողները փոքր ինչ զբաժանաչ առնելէն զկնի՝ տալիս են վաճառականի: Իսկ ուսման մէջ պահում են իրանց որդիքը այն ծնողները, որք կամենում են իրանց որդոցը մի օր հոգևորական կամ աստիճանաւոր տեսնել: Չասնեք որ կրթութեան վերայ այսպիսի զաղափար ունենալը ազիտութիւն է, բայց և այսպէս՝ զոքա չեն հասնում իրանց նպատակին: Գոցա որդիքը փոխելում են մինը վարժապետից, միւսը վարպետից, երրորդը պարոնից. և ի՞նչ է սոցյալ փոխելու պատճառը, եթէ ոչ այն բարբաբոսութիւնը և կեղտոտութիւնը, որ տիրում է սոցիալ տեղերն ևս: Աւել ի՞նչ բարի բան կարելի յուսալ այնուհետեւ, երբ քաղաք տեղը դատարկաշրջիկ երկխոյք շատանում են և սկսում փողոցէ փողոց թափառիլ... Ա՛ր ազնիւ և բարեանունը բնատանիքը չէ դանդաղում միշտ, որ իւր զբացու երկխոյքը՝ իրանց անկրթութեամբը վատ աղքեցութիւն են դարձում իրանց բարեկիրթ երկխոյոց բարոյականութեան վերայ*:

Պէտք է զխոնալ՝ որ առարկնութեան մէջ զարգանալը շատ նմանութիւն ունի մոլութեան մէջ զարգանալուն. երկուսն էլ

(*) Տփխիտում ազգային ուսումնարանները հետզհետէ բարեկարգուելու վերայ են եւ այլ եւս չեն երեւում այն վարժապետներից, որոնք մի բանի տարի առաջ աւելի զանձութիւն քան թէ վարժապետութիւն էին անում: Բայց քանի որ ժողովրդի հասկացողութիւնը ուսման մասին դեռ ևս շատ ստոր է, չպիտի վնասատեն այն սրտացաւ երիտասարդներին, որոնք վիրջին ժամանակս այժման հոգաբարձութեան շնորհիւ ընտրուեցան ծխական ուսումնարանների համար: Ֆորապաշտ հայրերի քունը չի տանում, երբ փոքր ինչ պակասում է կախձին, բայց ամենին հոգները չէ, և թէ իրանց զաւակը ոչ թուղթ

վարժողութեամբ, երկուսն էլ ստորութեամբ է ձեռք բերվում: Միայն այս զանազանութիւնը կայ, որ մոլութեանց մէջ մարդուս հողին հանտոգազ անհանդատութեան և երկիւզի մէջ է, որ օրէցօր մթնում և խաւարում, մինչև վերջապէս ընդունակ է աւնում նորան քսամնելի չարագործութիւնք կատարելու. իսկ առաքինութիւնը օրէցօր լուսաւորելով նորա միաքրք, օրէցօր զուարթացնելով նորա հողին՝ հասցնում է մինչև անձնադհութեան առաքինութեան համար: Այժմէ մենք ըսում ենք, որ այսինչ աւազակը այսինչպէս հնարագէտ է, ճարտիկ է, կարծրասիրտ է և այլն, պիտի չը կարծենք ամենե ին, որ այդ յատկութիւնքը ՚ի բնէ նա ունէր, կամ ձեռք բերաւ երկու երեք զործողութեանց մէջ. այլ թէ փոքրուց սկսել է և վարժուելով վարժուելով կատարելագործուել է եղևնագործութեանց մէջ: Սոյնպէս՝ եթէ տեսնում ենք մի մեծագործութիւն և գովանի առաքինութիւն, պիտի համոզուինք, որ դա ևս շատ ժամանակուան վարժուելու արդիւնք է: Աւտի և կարծել, որ միտկ ասելով, թէ այս ինչ բանը չար է, այն ինչ բանը բարի, այդպէսով կարելի է մարդուն աւանել առաքինի, դա շատ սխալ կարծիք է. վասն

զի առաքինութիւնը, ինչպէս նաև գիտութիւնը և ուժը, վարժուելով է ձեռք բերվում: Ահա այս հանգամանքը աչքի առջև ունենալով, պէտք է վարժել երկխայքը և առաքինութեան մէջ: Խմանալու համար, թէ ինչպէս պէտք էր զարգացնել երկխայի բարշահանութիւնը, ինչպէս պէտք էր ուղղել նորա վարք ու բարքը, պէտք է լաւ ուսանել, թէ ինչ հանգամանքներ կան նորա շրջապատումը, ո՞րք կարող էր գործ դնել յօգուտ նորա առաքինութեան և ո՞րք հարկաւոր էր վերացնել:

Մենք ամենքս էլ երկխայ ենք եղել, հազար ու մին սաղաւորութեանց ենթարկուել ենք: Այժմէ մեր միտքը բերնը մեր ոգեկան աշխարհի ստոյգ պատմութիւնը, կը աննենք, որ մեր բոլոր լաւ կամ վատ արարմունքը ունեցել են իրանց յայտնի պատճառները, որոնք շատ անգամ եղել են այնքան ցած, այնքան քսամնելի, որ մենք ամօթ ենք համարում ոչ միայն սարագրութեամբ հրապարակ հանել, այլ և մեր ամենամտիկ խորհրդակցին անգամ ասել: Ա՛ր է ժամաժակը . . . որ յետ քաշէ իւր բնութեան փարագոյրը և հառարակութեանը հրաւիրէ տեսնելու այն, ինչ որ ամենքը ունին, բայց երբէք տեսած չեն: Բայց և սա, իբրև մարդ, զրահանապէս կարող չէր ցոյց տալ իւր անձը, վասն զի զրահանապէս աղատուիլ մի որ և իցէ հոգեկան կրքից, անհնարին է: Խոցը առողջանում է, բայց նշանը մնում է. այդ խոցը և թէ հոգու վերայ է եղած, նորա ազդեցութիւնը դեթ փոքր մասամբ կը մնայ: Այժմէ մի մարդ ՚ի մանկութենէ, կարողացել է իւր հոգու վերայ մի քանի բարոյականացուցիչ սաղաւորութիւններ կրել և յետոյ է բնիզմել մոլութեանց մէջ, սորա վերականգնելուն աւելի յոյս կայ, քան թէ այն անձին,

ունի և ոչ գրիչ և ոչ իւր ամենահարկաւոր դասափորը անգամ: Դո՛ւ աչքովս տեսել եմ շատ երեխայք, որոնք պաղատելով խնդրում են իրանց մօրը, որ փող ուղէ հօրից մի քանի Թարաղայ Թուղթ դնելու համար, բայց դորանով ուսումնասուր դաւակը տեղիք է տուել իւր մօրը ծեծուելու իւր տղամարդից: Ա՛հ, էլ ՚ի՛նչ մեծ ցտ, քան թէ այս կարող է լինել աշխարհիս երեսին . . . Երեխան կարող է ուզում, վերջ չունի: Վարժապետը վարժատրուծին չի ստանում միմիայն նորա համար, որ իւր առ տղին ունեցած պարտականութիւնը ճշդութեամբ և հաւատարմութեամբ է կատարում:

որ ի մանկութենէ բոլորովն անձանօթ է մնացել առաքինութեան: Եկ կամ երկու տարեկան հասակում կուրացածներն միաբեր կարելի է շատ հշտութեամբ զարդացնել, բայց ՚ի ծնէ կուրին՝ ոչ այնպէս: Թէպէտ այս օրինակը դրականապէս համեմատ չէ առաջինին, բայց բաւականաչափ նմանութիւն ունի: Զէ՞ որ մենք ախտաւում ենք մեր ամենաչնչին կրտսի համար: Երկրորդա՞նց կօպիկի համար առաւել շատ ենք ցաւում, քան թէ մաստանջութում, թէ երանի ես էլ այս ինչ մարդու շարք միլիօններ ունենայի: Առ մի թէ մեծ է կօպիկը քան զառաքինութիւնը, որոյ կորուստը այնքան ցաւեցուցիչ է, որ մարդ զարհուրում է ինքն իրանից, իւր մարմինն իւրեան համար գերեզման է համարում, գժվում, խենդանում, ելերում, աստանում, և վերջապէս ինքն իւր վերայ յարձակվում սպանում: Բայց այս չի սնում այն եղանակործը, որ իւրկիանքի մէջ կրէք առաքինի չէ կղած: Եյս հանգամանքից արդէն պարզ երևում է, որ երեկոյան փոքրուց պէտքէ առաքինութեանց մէջ վարժել, մինչև նա անձամբ զգայ այն հոգեկան զուարճութիւնը, որ մարդու զգում է իւր բարեբործութեան ժամանակ: Արեւիայի զգացմունքը անասման է, նա տեղն ի տեղը սէր է, մի ամենաչնչին բարեբործութիւնը նորա վերայ աստակի ապաւորութիւն է գործում, եթէ իմացութի օգուտ քաղել նորա այդ բնասուր ձգտողութենից:

Արեւիան կհանքին մէջ մանկուն պէս, նորան մի առաջնորդող պէտք է, բայց ոչ կոյր առաջնորդ, այլ երեկոյան բնութեանը քաջահմուտ և զաւակասէր մի ծնող, որ յօգուտ իւր մանկան առաքինութեան, զպէ իւր ընտանեկան զայժակիցեցուցիչ կիւքիւրը և բազմակերպ նիւթերով զար-

դացնէ երեկոյնի քնքուշ զգացմունքը առաքինութեան մէջ: Գալես է զուսը մի աղքատ, այդ լաւ միջոց է, եթէ դիտէ մայրը օգուտ քաղել երեկոյնի գերազգացութիւնից, պատմելով աղքատի խեղճութիւնը և յորդորելով երեկոյնի խղճալ այդ պիսինքնին: Կայրը տալես է երեկոյնի մի կօպիկ, և թիւղորում է նորան այդ կօպիկը տալ աղքատին: Պէտք է տեսնել, թէ ո՞րքան մեծ եղաւ երեկոյնի հոգու զուարճութիւնը, մանաւանդ լսելով աղքատի բոլոր սրտանց օրհնութիւնը: Արեւիայի վերայ այդպիսի ապաւորութիւնքը այնպէս սաստիկ են լինում, որ պէտք է մինչև անգամ մեծ զուշութիւն յորդորի կողմից, որ մի զուցէ այդ ապաւորութիւնքը չափազանց լինին և վնասակար: Կամ բարեկամներից մինը սրտամում էր, թէ մի անգամ մի վնասանութիւն էի կարգում մի ընտանիքի մէջ, ուր կար և մի հինդ տարեկան աղջկէ երեկոյն, որ աչքիւր չորս արած այնպիսի ուշադրութեամբ էր լսում, որ կարծես ամենքից լաւ նա էր զգում և ըմբռնում: Ա իրասանութիւնը վերջացաւ եղբրերգական ձևով. տունը կրակ ընկաւ և հիրտուհին այրեցաւ մէջը: Եյս լսելով փոքրիկ երեկոյնի սկսաւ ճիշտ ազազակ բաւնալ դառն արտասուներով, թէ ինչո՞ւ օգնութիւն չարին և ինչո՞ւ թող տունն այրուելու: Եյս ապաւորութիւնը այնքան վաս ազգեցութիւն գործեց երեկոյնի վերայ, որ մեր *ո-ո* է ասելը չօգնեց և նա երկար ժամանակ սկսաւ զորա վերայ մտածել և մաշվել: Մի երեկոյն մտնում է մի հիւանդ օտարականի մօտ, որ իրանց տան սենեակներն մինի մէջ պարկած է լինում: Արեւիային տեսնելով շարժվում է հիւանդի սիրտը և սկսում է պատմել նորան, թէ ինչպէս ինքն ևս ունի նորա պէս երեկոյն, որոց տեսու-

Թեանը կարօտ մնալով, պիտի մեռնի այժմ: Այս խօսքերը կրկնայի վերայ այնպիսի տղաւորու թիւն են գործում, որ նա արտասուելով գնում է իւր ճնողաց մօտ և ասում նրանց, թէ կամ նորան պիտի բժշկիլ տաք, կամ թէ չէ՝ ևս էլ կը մեռնիմ:

Ո՞վ չգիտէ, որ տղէտ ճնողաց կը թուլթեան միակ միջոցը կրկիւղը լինելով, հազար ու մին պատուական սարսափեցուցիչ բաներ են հաւատացնում երեխայոց և խանգարում նոցա հոգեկան կարողութիւնքը: Վաւրկերումը, ուր կարծես բոլորովն բնազդողարար են ապրում, ոչինչ ընտրողութիւն, ոչինչ զգուշութիւն բանեցնել չգիտեն երեխայոց համար: Կնձ պատահել է տեսնել թէ ինչպէս ձևեռնային զիշերները, երբ կրակի շրս կողմով շարուած՝ նօրաթով հէքիաթներ են ասում, որոց նոյն խակ պատմիչները հաւատ են ընծայում իրբն ստոյղ եղելութեանց, նորամիջի դեկր*, քաջքերը, կախարչները և այլն, այնպիսի զարհուրանք են բերում ջահէլ լսողների վերայ, որ շուտ շուտ յետ են մտիկ տալիս գէպի դուռը, կարծելով, որ այնտեղեց պիտի ներս թափին դեկր և կուլ տան իրանց, ուստի և ստէպ ստէպ գէպի կրակն են սողլում, կարծելով, թէ նորա մէջ պիտի գանեն աղատութեան հնար: Այս հանգամանքը նկատում են մեծահասակ կենդանիք, բայց այնքան սովորական բան է դատած այդ նրանց համար, որ ծիծաղում են, թէ մենք էլ փոքր ժամանակներս այդպէս վախենում էինք, բայց հիմի այնքան չէ: Բայց մեծ վախոզները իրանք

են, թէ և ամաշու մեն ստելու: Այս տրդարեւ, չնայելով դրանց կոշտ ու կոպիտ կերպարանքին, մի ամենաչնչին զիպուած դրանց մահուան մահճի մէջ է ձգում: Գորքա չեն վախենում ոչ մարդից և ոչ դադանից, այլ այնպիսի բաներից, որ ամենեքն չկան: Կաւրիշը պողը փշեց, ուրեմն օջախը պիտի հանգչի, շունը օռնաց, ուրեմն տէրը պիտի մեռնի, աչքը խաղաց, ուրեմն կամ սար պիտի կտարուի կամ մարգու հետ պիտի կուռի: Այստեղեց տեսել հոգին հանդիսա չէ, օրկրով սպասում է մի սարսափելի պատահարի, գլուխը ցաւում է, ուրեմն աչք է զիպել, կամ խաչից է... և այլ հազար ու մէկ կեղտուտ և զգալիործան ցնորարանութիւնք, և մահա սիթ ազդեցութիւն ունեցող մեր ռամիկ ժողովրդի վերայ: Շատ ժամանակ չէ, որ մեր Վարաբաղումը մի մարդ խլացաւ միմիայն նորա համար, որ զերկզմանատանից կարճք* էր տարել տուն այրելու համար: Այս մարդն էր Կաշանու մհալի Կանապատ գիւղեց Ծատուր անունով մէկը: Սա մի անգամ գնում է, որ անտառից փայտ բերէ, բայց զերկզմանատան մօտով անցնելիս՝ տեսնում է, որ այնտեղ փայտեր շատ կան ածած, որոց ոչ ոք չի համարձակում ձեռք տալ, վեր է առնում սրանցից մի քանիսր և տանում տուն: Բայց վախենալով որ մի գուցէ դորանից մի վնաս պատահի, ասում է իւր կնոջը, որ այդ մեռելներու կարճքերն են, որ թէպէտ բերի, բայց վախենում ևմ: Արինն ասում է, իբրև վախենալու է, միւս անգամ չբերես: Սա էլ զնում է բերում է,

(*) Այդ դեկրի մասին պատմիչիս ասում են, թէ այնքան մեծ էր, որ վերի պառնները երկինքն էր սրբում և վարինը գետինը, ևս աւելի իննրորսիւր իննրսունը իննը գլուխ, որ երեխայոց համար անթիւ ասել է:

(*) Կարճք են ասում զիւղացիք այն երկու հասարակ այրելու փայտերին, որոնք կապտում են պարանով և ննջեցեալը վերան գնելով, տանում են Թաղելու: Սովորաբար այս փայտերը Թողում են զերկզմանի վերայ:

և առաւել սկսում է վախենալ, ըստ որում խօսք էր տուել միւս անգամ չբերել, և յոյս ունէր, որ առաջին անգամին համար, կենրնն իրան մեռելները: Բայց զիշերը երազումը տեսնում է, որ իբր թէ մեռելները եկել են իւր վերայ կռիւ, և սաստիկ նախատում են, թէ ինչո՞ւ սա ձմեռ ժամանակ նոցա առանց փայտի է թողնում: Օտառուրը պատմում է կնոջը իւր երազը, սակայն երբորդ անգամ ևս գնում է, փայտ բերելու և իւր անկոտրում յամառութեամբը էլ ի գերեզմանատանիցն է վերցնում, բայց զողորջալով, կարծես մի սարսափելի գողութիւն է անում, և ուր որ է պիտի բռնուի: Քայտերը ուսին դրած, մի քանի քայլ դէպի տուն տանելուն պէս, յանկարծ մի ձայն է ընկնում ականջը: Սա՛ որ արդէն սպասում էր մի այդպիսի բանի, ելեքարական արագութեամբ վեր է թռչում և յետ նայում, տեսնում է որ ոչ ոք չկայ: Մի սաստիկ ստրտոււ է գալիս սորա վերայ, նկատում է, որ իւր շնչառութեան ձայնը ինքը չի լսում, սկսում է հազալ, ձայն տալ, և խօսիլ ինքն իրան, բայց ոչինչ չէ լսում: Սա շփոթվում է և չի իմանում թէ արդեօք և մնջուկ է և խլացել, թէ միայն խլացել է կամ միայն մնջուկ: Ա իրջապէս վազում է տուն և սկսում է բռալ, թէ լսում է, ք արդեօք ձայնս, իմանում է, ք ինչ կմ ասում. ևս ինքս չեմ լսում: Ամեն արտասուելով զլսով է անում, թէ իմանում է: Տուն են թափվում դրացիները և այս մարդը սկսում է պատմել իւր զլխի անցքը, ինչ որ մենք արդէն ասացինք: Բայց չի կարողանում տանել այսպիսի մի հարուած և շարսթ չէ քաշում մեռնում է: Եյս անցքը, որոյ ստուգութեանը մենք հաւաստիացած ենք, նորա համար պատմեցինք, որ աւելի շօշափելի կայուցաններ, թէ

որքան վաս ազդեցութիւն ունին զգայուն կրեխացոց ոգեկան ընդունակութեան վերայ այն բոլոր նախապաշարմունքները, որոցմով ծփում է մեր գեղերը, որից աղաս չնն և քաղաքներ*:

2,

Արեխան զեռևս երկու ամսական հազե գառած՝ սկսում է ժպտալ, փոքր ինչ յետոյ՝ ծիծաղել, որ յայնի նշան է, թէ արդէն նա զգում է իւր վերայ մի քաղցր տպաւորութիւն: Ա թէ նա զգում է, ասել է թէ՛ արտաքին հանգամանքները տպաւորվում են նորա հոգւոյ վերայ, որով և հիմք են ձգում նորա ոգեկան աշխարհաշինութեանը: Աւ

(*) Պարզապէս ապացուցուած է և պատմաբանացատրած, որ գեղացոց մէջ աւելի նախապաշարմունքներ կան, քան թէ քաղաքացոց, երկրագործների մէջ առաւել, քան թէ արհեստաւորների: Այս մասին մենք ուրիշ անգամ, եթէ օգտաւէտ համարենք, կը խօսինք. բայց այս անգամ աւելորդ չենք համարում ասել այն, ինչ որ գուցէ չէ նկատուած. խօսքս երազի մասին է: Երազական գործողութիւնը գլխաւորապէս կատարվում են այն տեղ, ինչտեղ տեսնող անցուցել է իւր մանկական օրերը: Որքան շատ նախապաշարմունք ունի մարդ, այնքան շատ է վախենում, և այնքան շատ սարսափելի երազներ է տեսնում: Եթէ հաւատում է երազի նախագուշակութեանը, այն երազը առաւել շատ է տեսնում, որը նախագուշակում է չար բան: Երեխայր այն են տեսնում երազներումը, ինչ որ սաստիկ տպաւորութիւն է գործել նոցա երեւակայութեան վերայ և երկիւղի մէջ ձգել նոցա: Քնի մէջ մարդու գատողութիւնը, խելըրը գործ չէ տեսնում, ուստի նորա մտքի տպաւորութիւնըրը ճովի ալիքներու պէս սկսում են ծփալ նորա երեւակայութեան մէջ, մինը միւսի ետեւից գալով և նոր նոր տեսարաններ ցոյց տալով: Քաղաքի երեխան այլ երազներ է տեսնում և զիւրիւնը այլ. վերջինս աւելի սարսափելի քան թէ առաջինը. վասն զի զիւրի երեխան իւրաբանչիւր քաղաքիտում երկիւղի է ենթարկուած: Ծնորը, օձերը, դայերը և այլ գաղանք և ուազակը մի կողմից են վախեցնում նրանց, պառաւական զնորա-

խրաւի՝ երկխան ինքն իւր համար, իւր մէջ ներփակուած՝ լալես և ծիծաղում է: Աս ընկերացնում է իրեն անշունչ առարկաներին և սկսում է խաղալ նոցա հետ: Կնչ որ փոքր է, ինչ որ զեղեցիկ է, ինչ որ պապր-
 զուն է, նա զէպի նորանց առաւել է զխնում: Աս խօսում է, կռվում է իւր խաղալէքներ ի հետ, խռովում և հաշտվում է նոցա հետ. ծեծում է նրանց, երբ չեն կատարում իւր կամքը. այսինքն կըբ չե կարողանում ինքը իւր ուզեցածին պէս զործածել նորանց: (Կնչպէս տղէտ վարժապետները ծեծում են իրանց աշակերտաց, երբ չեն կարողանում հասկացնել նրանց իրանց անհասկացողութիւնքը): Բայց մարդ հարցանէ, ի՞նչ տեղից նա իմացաւ խռովելը, հաշտուելը,

կռուելը ծեծելը և այլն: Չէ՞ որ զլուսնք մտքի արդիւնք են: Ահ, ուրեմն սրբանտղէտ պիտի լինին այն ծնողք, որոնք իրանց զաւակներին անշունչ առարկաների տեղ են ընդունում և չգիտեն, որ նոքա մի ամենազուտ հայելի են, որոնց մէջ պարզապէս երևում են շրջակայ հանգամանքների պատկերները: Ասած իցս փոքր ինչ ուշ, այսինքն երեք չորս տարեկան ժամանակը այլ ևս բաւականութիւն չեն տալես նորան իւր անշունչ խաղալէքները, նա պատասխան է պահանջում, որ կարող է գտնել կենդանի առարկան կու մէջ: Աս այդ ժամանակ գտնում է իրեն հասակակից ընկերներ, որոնք զանազան ընտանիքից լինելով՝ զանազան բնաւորութիւն ևս ստացած են լինում. սոքա սկսում են իրարմէ ուսանիլ իրարու չգիտցածը: Արկաւ հզօրը տկարին է յաղթում և ոչ տկարը հզօրին. եթէ մէկի առաքինութիւնը առաւել է, յաղթում է միւսի մոլութեանը, որ քիչ է, իսկ եթէ մոլութիւնն է շատ առաքինութիւնից, սակ յաղթում: Աւ ինչ անէ այսպիսի զիպուածում բարեկիրթ ծնողք, եթէ նորա զաւակը հասարակութեան մէջ ընկնելով՝ պիտի սեփականէ իրեն այնպիսի բաներ, որից նա ամենայն զգուշութեամբ ազատ էր որահել: Աս միայն կարող էր ծեծել, որ միւս անգամ այդպիսի բաներ չանէ, թէ գողութիւն է այդ և թէ այլ մոլութիւն. բայց նորա խորամանկ ընկերը, որ արդէն քաջավարժ է այդ բաներում, սորվեցնում է նորան՝ զուսանում շատել Գանը, ինչ որ լինում է Գոթը և այդպէս կազատուի պատժից: Բայց ո՞ւր է ըստ արժանւոյն հասկացող մայր, որ փոխանակ նիւթական զէնքի, բարոյական զէնք զործ գնէ: Ա՞յլ է լսել, որ մեր ընտանեաց մէջ այսպիսի մի բան լինի: Մեր մէջ երեկոյք

բանութիւնքը միւս կողմից, և այս յետինքը առաւել բան թէ առաջինքը: Ես զիւզացի լինելով եւ զանազան զիւղերում շատ մնալով, ասած իս ճշմարտութեանը հաւատարեցած եմ. երեխայոց երազը բոլորովին պարզ պիտի լինի եւ անսարսափեցուցիչ, բանի որ նա պարզ տպաւորութիւնները իւր երեւակայութեամբ, կերպարանափոխելու կարողութիւն չունի: Երբ այդ կարողութիւնը ունի, այսինքն երբ արդէն կարողանում է հարգու մի բանի, նա հաւատում է երեւակայութեամբ, որ ամենի մէջ միատեսակ չի լինում: Երբ պատմում են երկու երեխայի մի բան, որ ենթակայ չէ նոցա զգայական ընդունակութեանցը, նոցանից մինը ուրիշ պէս է երեւակայում եւ միւսը ուրիշ: Օրինակի համար եթէ վարժապետը ասում է մի կենդանի կայ, զիւրուհի անունով, եւ զորանով սահմանափակում է իւր ասութիւնը, այդ ժամանակ երեխայոց իւրաքանչիւրը ալ բանի է նմանեցնում այդ վիշապակը, որ եթէ ուզենաս երկուցունց կարծիքը իմանալ, ամեն մինը մի ուրիշ բան կասէ. գուցէ մինը թռչուն, միւսը՝ չորրոտանի, բայց ոչ երբէք այն, ինչ որ է վիշապակը: Ըստ այսմ պիտի իմանալ եւ երեխայոց երազատեսութեան որպիսութիւնը եւ քանակութիւնը, եւ թէ ինչու ի ծնէ կոյրը այնպէս ընդունակ չէ երեւակայելու մի բան, ինչպէս մէկ երկու տարեկան ժամանակ կուրացածը եւ թէ ինչ կը նշանակէ ասելը երբեք զիւրուհի:

աորուկ են: Աթէ մինը մի խելօք բան է
ատում, բարկանում են վերան, և մինչև
անգամ ծեծում, թէ էդ քու գիանալու
բանը չէ, որո՞ յիմարեա: Աւ եթէ յիմարու-
թիւն է անում դարձեալ ծեծում են, թէ
ինչո՞ւ չհասկացու, որ այդ յիմարութիւն է:
Արեխան շուարվում է և առաջին մի քանի
փորձը նորան բերում են այն համոզման, որ
ուրեմն ինքը ոչինչ է, և սկսում է ոչընչանալ
խիսապէս, կորցնելով իւր հետաքրքրութիւնը
և ինքնակայութիւնը. . . :

Մի կարի մեծ հատոր կը բաղկանար,
եթէ այսպէս սկսէինք շարունակել: Թէ ինչն էր
են լինում հրեխոյոց աշխարհի մէջ, մեր ժո-
ղովրդեան կեանքի նկատմամբ, բացատրելով
բոլոր հետեանքների պատճառները ըստ
մեր կարողութեան. բայց առ այժմ բաւա-
կան է և այն, որ մասնացոյց լինինք այն
ձանապարհի վերայ, որով պէտք էր մանեղ
այդ աշխարհը, և այնուհետև ամեն փոքր ՚ի
շատ խելահաս ծնող և դաստիարակ կարող
էր իւր աչքովը նկատել այն, ինչ որ անս-
նում է և չէ աննում, և ինչ որ մենք պիտի
ասէինք: Բայց չենք կարող ուշ չը դարձնել
և մի հանգամանքի վերայ, որ երկխոյոց բնա-
ւորութեան վերայ մեծ ազդեցութիւն ունի:
Խօսքս մարմնական արատութեանց վերայ է:
Արեխան, ինչպէս արգէն ասել ենք, սիրում է
իւր անձը առաւել քան թէ ուրիշն: Աս
սիրում է նորան, ով որ սիրում է իրան, և
առաւել ևս ատում նորան, ով որ շատ քիչ
էր ատում իրան, և այն շատ անգամ ըստ
երևութին միայն, ինչպէս է ծնողաց ատե-
լութիւնը, որ ձեռի և բարի նպատակի հաս-
նելու համար է իրանց կարծիքով, բայց ոչ
երկխոյի, որ գեռ այդքան հասկացողութիւն
չունի: Այն այն մարդուն, որ չէ սիրում
ոչ զքի և չէ սիրվում ոչ զքից: Աս այդ ժա-

մանակ ատում է մարդկութիւնը և պատ-
րաստ է ամենայն չարիք հասցնելու նորան:

Հնումը արատաւոր մարդոց վերայ շատ
վատ հասկացողութիւն ունէին, ըստ որում
նրանց կարծիքով՝ մարդու բնաւորութիւնը
կարելի էր հասկանալ նորա արտաքին կեր-
պարանքից, որ և «բնազննութիւն» անուա-
նելով մեծամեծ հատորներ էին շինում,
թէ՛ եթէ մէկ մարդու գլուխը մեծ է, ոյգ-
պիտին կը լինի քնափ, թանձրամիտ, դժուա-
րակիրթ. իսկ փոքր գլուխ ունեցողը կը լինի
խտասիրտ, զայրացկոտ, կասկածոտ. իսկ
եթէ չափաւոր, կը նշանակէ խոհմութիւն:
Բայց որ ասես, մեր կիրակոսի գլուխը չա-
փաւոր է, բայց ինչն է խոհմ չէ: Ար պա-
տասխանէ, որովհետև կրթութիւն չէ ստա-
ցել: Աւ եթէ ասես, փիլիպպոսի գլուխը
փոքր է, ինչո՞ւ թէ խելօք և թէ ազնուամիտ
է, — էնդուր համար, որ կրթութիւն է ստա-
ցել*:

Այս կարծիքն ունենալով և հին վկա-
սանները, իրանց դործող անձանցը տալիս
էին այնպիսի տեսք ու կերպարանք, որ հա-
մապատասխան լինէր ըստ վերոյդրելոյն նո-
ցա բնաւորութեանը: Աթէ դործող անձը
ձեւացնում է չարագործ, սպառ նա պիտի
անշուշտ մի մարմնական արատութիւն
ունենար. կամ կաղ, կամ քաշաղ կամ շիլ
և այլն: Մեր ժողովրդի մէջ ևս այսպիսի
նախապաշարմունքներ շատ կան: Վոքս կար-
ծում են, որ քոսին Ատուած քոսացի է
նորա չարութեան առաջին առնելու հա-
մար: Ամ եթէ մինը մի այլ արատութիւն

(*) Զբարձր որս ստանայ մարդ ի ձեռն ժամանա-
կի և արհեստից. գործինակ, գզոյն ուսումնական
կամ բժիշկ, կամ երաժիշտ և կամ այլ ինչ նման
սոցին. այսպիսիքս ոչ ճանաչին ի ձեռն նշանաց մարդ-
կային մարմնոց: (Մի ձեռագրից):

ունի, այդ Աստուած առեւել է նորան իրրև նշան, որ մարդիկ անանելով զգուշանան նորանից: Ահ, հասարակութեան այդ մոլոր կարծիքները որքան վատ հետեւանք ունին, այդ երևում է նորանից որ մեր մէջ պատառը երկխայն յիրաւի լինում է կասկածոտ, չարամիտ, սխալակալ և զանազան չարութեանց տրամագիր: Կնէ՞: Արովհետեւ նա ինքն իրեն արհամարհած է աննում: Զէ՞ որ կոյրին կէ՞ խուլ ասես, նա չի ցաւիլ արնքան, բայց կէ՞ ասես կոյր, նա կը համարի թէ դանակով նորա աչքը հանցիր: Եթէ լսողը նախապաշարուած չլինէր, նա իւր մտմտական տրամուծեանց վերայ ծիծաղելը բանի տեղ չէր դնիլ, բայց կէ՞ նա այդպէս լինէր, և ոչ ծաղրող կուննար, ըստ որում ծաղրածութիւնը ցայնելու համար է: Եթէ այսպէս է, ապա ուրիմ որքան սուգո և տղէտ պիտի լինի այն վարժապետը, որ իւր աշակերտներին նորէն կնքում է, նրանց մի մի այլ անուն տալով և այն անասնական: Այլ չգիտէ, որ աշակերտը ասելով վարժապետին, ատում է, և նրա ուսմունքը, որքան որ այդ օգտակար լինէր, և ընդհակառակն՝ պտտուելով վարժապետին, սիրում է և նորա դասերը, թէև դոքա անօգուտ ևս լինէին: Այլ մեղանից ուսումնարանի չորս պատից աղատուելէն զինի՝ միտը չէ բերում այս և այն վարժապետի բնաւորութիւնը, երգիծարանական կերպով ներկայացնում սորա նորա շարժուածքը և խօսուածքը: Այլ մեղանից սրբութեամբ չէ յիշում այն վարժապետի անունը, որ թէ բանիւ և թէ գործով աշխատում էր զարգացնել աշակերտաց բարոյականութիւնը, և սորա հակառակ . . .

Է.

Եթէ մարդկային ցիզն մէջ թշուառութիւն չըլնէր, և ոչ կարեկցութեան զգայ-

մունք կը լինէր: Մարդու կարեկցութիւնը բնականապէս շարժում է զէպի նա, որ աւելի թշուառ է, քան թէ ինքը: Աչք ունեցող և կարող մարդը միշտ կը խղճայ անաչք աղքատին և զէպի նա ողորմութեան ձեռն կը կառկառէ. բայց ո՞վ է տեսիլ որ երկու կոյր աղքատք միմեանց ողորմեն. և սակաւ չէ պատահում մեզ տեսնել կոյրերի անհաշտ բնաւորութիւնը և իրարու հետ անդթապէս ծեծկուելը . . .

Վանի որ մի հասարակութիւն դեռ ևս կոյր է ըստ մտաւորականին, նորա անդամները պիտի ծեծկուին մէկմէկու հետ և քանզին իրարու տուն:

Աւստի և, մասնաւորի առաքինի լինելը կատում ունենալով ընդհանուրի առաքինութեանց, պէտք է ուշ դարձնել որքան մասնաւորի վարուց վերայ, մի նոյնքան, և առաւել ևս այն հանգամանքները, որոց մէջ ապրում է մասնաւորը:

Եթէ մի ցաւի առաջք տունելու համար մարբութիւն է պահանջվում ամեն տանից, ճիշտի տեսել հարկաւոր էր ամեն տանից պահանջել կանանուսը կը թու թիւն, որպէս զի ամեն տեղեց վերանալով մոլութիւնը, չվարակէր մարդոց հողքը և չմահացնէր:

Ինչ կն այն դատարկաշրջիկ երկխայքը, կէ՞ ոչ մի մի ցաւ, որոնք այսօր կամ վաղը պիտի մինի ծուխը կտրեն, միւսի բուկը:

Աշխատիր մասնաւորին հրէշտակի վալք ու բարք քալ, բայց ոչ ապաքէն դա պիտի վերջապէս մտնի կեանքի մէջ, ուր խարուելով խարուելով պիտի սովորէ խարել և նզովել իւր անձը գաւը շինողներուն և զազանաց կերակուր պատաստողներուն:

Տխուրութիւնը որ Վրխտոսին խաշելու ընդունակ է, ճիշտի առաւել հեշտ է նորան խաշելը ճշմարիտ քրիստոնէին. վերացուր աղիտութիւնը, կը վերանայ և խաշողութիւնը բարոյականութեան համար:

Գ. Ազգայանց.